

Леся
Українка
і сучасність

МАРІЇНСЬКО-БЛАГОВІЩЕНСЬКА, 97 – КИЇВСЬКИЙ ДІМ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Розповідається про перебування Лесі Українки в Києві за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 97, де протягом 1899–1909 років мешкала родина Косачів і тепер існує музей. Подаються відомості про основні події цього періоду, літературну та громадську роботу, коло інтересів письменниці, друзів родини, що жили поруч, будинок та його власників, а також про створення експозиції музею.

Ключові слова: Київ, вул. Маріїнсько-Благовіщенська, родина Косачів, будинок, музей, поезія, реферат, спогади.

Дослідникам життя та творчості Лесі Українки пощастило в тому сенсі, що через багату географію її мандрівок вони мають можливість у різних регіонах України і світу збирати й описувати матеріали про перебування письменниці. Про одне з таких місць, освячене присутністю славетної поетеси, піде мова. Це – місто Київ, вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 97 (нині – вул. Саксаганського, 97), де родина Косачів мешкала у 1899–1909 рр., а нині, вже більше 40 років, існує літературно-меморіальний музей Лесі Українки¹.

Життя поетеси було тісно пов'язано з Києвом ще із дитячих років. Сюди вона приїздила взимку здобувати знання, шукати вирішення проблем зі здоров'ям, залучалася до громадських справ, знаходила друзів і однодумців, знайомилася з культурно-історичними цінностями, писала натхненні твори і спостерігала, як минають дні звичайного, для неї часто болісного і виснажливого, життя... Але, заради справедливості, треба сказати, що ставлення Лесі Українки до Києва було неоднозначним: її втомлював і знесилював вир життя великого міста, гамірне, суєтне, проблематичне буття близького оточення і, куди дітися,

¹ Будинок є пам'яткою історії та культури.

навіть гористий рельєф центральних районів, де відбувалися цікаві, значущі суспільні й культурні події, де традиційно мешкала українська інтелігенція і, звичайно, Косачі. Однак Київ вабив її й надавав снаги або просто складалися певні обставини... Письменниця в листах не раз розмірковує над питанням, чи поринати знов у це розшарпане життя чи ні, проте знову і знову повертається до Києва...

Прагнучи дати дітям гарну освіту, Олена Пчілка у 80-х рр. Михайла й Лесю, а пізніше й молодших дітей на зиму привозила на науку до Києва і часто виходило, що родина збиралася разом хіба що на великі свята чи влітку. „В 90-х роках, – згадувала вона, – чоловікові моєму П. А. Косачеві пощастило перевестись на службу до Києва. Це унормувало наше життя і стало воно вигідніше для нас усіх. Ми жили, всі вкупі вже, тепер спочатку на Назар'ївській вул., № 21, потім на Маріїно-Благовіщенській, № 97” [18, 35]. П. А. Косач „высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 24 января 1899 года за № 5 назначен членом от правительства Киевского губернского по крестьянским делам присутствия”, 1 січня 1901 р. „произведен, за отличие, в действительные статские советники”, а в листопаді 1902 р. „назначен чиновником особых поручений по крестьянским делам при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе” [20, 136–138].

Улітку 1899 р. родина Косачів оселилася в п'ятикімнатній квартирі на першому поверсі двоповерхового будинку по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 97. Він був споруджений на червоній лінії забудови вулиці за проектом відомого київського архітектора Миколи Миколайовича Гарденіна (креслення підписані ним 16 березня 1889 р.) на замовлення відставного інженер-капітана дворянина Миколи Сергійовича Хитрово, який володів цією садибою за купчою від 4 січня 1889 р. (у 1849–1888 рр. земля належала дворянам Оборським, остання власниця – Михайлина Гаврилівна Оборська). Точної дати завершення будівництва встановити не вдалося, гіпотетично – 1892 р. Власник будинку походив зі старовинного дворянського роду, що вів коріння ще від Еду-Хана

на прізвисько Дуже Хитрий, який прибув із Золотої Орди в другій половині XIV ст. до великого князя рязанського Олега Іоновича та одержав у святому хрещенні ім'я Андрій. Його нащадки спершу писалися Хитров, а потім – Хитрово. Рід мав герб, картуш з його рельєфним зображенням – двох перехрещених шабель і пальмового гілля – вміщено на фасаді особняка під декоративною вежею-шатром [17, 10–11]. По смерті М. С. Хитрово у 1903 р. (похований на Аскольдовій могилі), садибу успадкувала його дружина Ганна Федорівна Хитрово, а після її смерті у 1908 р. – донька та онуки (Віра Миколаївна Стеллецька та неповнолітня Анна і малолітні Олена та Ірина). Родина Хитрово володіла цим будинком до 1919 р. Поновлений страховий поліс на особняк члени сім'ї оформили 23 жовтня 1919 р. і термін страхування закінчувався через рік, проте на початку 1920 р. їх власність була націоналізована.

Будинок, оздоблений у стилі історизм у ренесансно-барокових формах, відзначається раціональним плануванням і багатством архітектурно-пластичного вирішення. „Двоповерховий з напівпідвалом, перший поверх цегляний, другий дерев'яний, обкладений цеглою. Цоколь і перший поверх тиньковані, верхні пофарбовані. [...] На цегляному пофарбованому тлі головного фасаду білим кольором виділено тиньковані й ліплені деталі. Чоловий фасад має ярусну тектоніку. [...] У плані прямокутний, з розташованим на червоній лінії вулиці бічним ризалітом з проїздом на подвір'я, що прилягає до сусіднього будинку № 99 й надає асиметричного характеру загальній композиції споруди. [...] Осі проїзду і входу додатково підкреслюють розташований ліворуч балкон з сітчастими навскісними ґратами та обрамлене профільованою лиштвою центральне аркове вікно. [...] Замковий камінь над проїздом, перекритим новими ґратчастими воротами, оздоблено лев'ячою маскою. Підвіконня першого й другого поверхів містять вишукані ліплені панно орнаментального і рослинного характеру” [2, 1127–1128].

За описом будинку, складеним 1913 р., „у напівпідвалі було три кімнати, чотири кухні, передпокій, коридор і льох, на

першому поверсі – 10, на другому – 11 кімнат. У садибі пл. 0, 18 га по периметру стояли ще два двоповерхові флігелі, сараї, льодовня (не збереглися), був невеликий сад” [2, 1127], а також конюшня, пральня, каретник, дровник. Двір вимощений на площі 65 квадратних сажнів. У садибі був водогін. За спогадами київського старожила А. Я. Розенфельда (зберігаються в архіві музею), посередині подвір’я була велика альтанка на кам’яній основі висотою до 1 м, діаметром – біля 4-х. Відповідно до рельєфу місцевості, до альтанки вело кілька сходинок, стіни були ґратчасті, металеві, гарно перевиті. З боку вулиці будинок був також огорожений металевими ґратами.

Господар будинку з родиною мешкав на другому поверсі, перший займали квартиранти, внизу, в напівпідвалі, містилися господарські приміщення.

Поруч, фактично на одному подвір’ї, з 1894 р. мешкав із родиною славетний композитор Микола Лисенко (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 95), а в 1901 р. оселився і відомий театральний діяч, письменник Михайло Старицький (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 93). Ще з юнацьких років П. Косача, М. Лисенка, М. Старицького єднала щира дружба, робота в „Старій громаді”, спільні інтереси і прагнення, спрямовані на піднесення національної самосвідомості та розвиток рідної культури. І, звичайно, їх родини не випадково оселилися разом, утворивши унікальний осередок культури, який сучасники шанобливо називали українським Парнасом. А в тісному колі знаходили інші визначення такого угруповання: Галина Лисенко згадувала, що „утворилась ціла колонія дружніх родин” [19, 280], Людмила Старицька називала їх об’єднання „сполученими штатами” й образно окреслила значення цього неповторного, перейнятого особливим магнетизмом куточка Києва: «...в наших сполучених штатах [...] панувала атмосфера творчості і дружньої приязні, і всі „огнищани”, які „тягли” до нашого вогню, були перейняті тим самим духом. Навколо розпиналось рядно дрібного осіннього дощу, а ми тулились до свого вогню і набиралися біля нього сили. Може, сей вогонь вірного товариства, може, ся

атмосфера нашого рідного життя, сполучені з гордою й непере-
можною вдачею Лесиною, давали їй можливість *contra spem
sperare?*» [19, 402].

Олена Пчілка згадувала: „Наше товариське життя з родинами
Лисенків і Старицьких ще зміцніло, бо дуже в близькому сусідстві
ми тоді проживали. І всі наші заходи літературні, артистичні і
громадські спільно обговорювались і виконувались у цьому
щільному товаристві” [18, 35].

„З того часу як Косачі поселилися рядом з нами,— писала
Г. Лисенко,— не було, мабуть, такого дня, щоб ми, Лисенки, їх не
відвідували. Старицькі були нам родичі [...] і, звичайно, нічого не
було дивного, що між нами були дружні стосунки. Косачі були
нам чужі, але фактично рідніше рідних. Ніколи ніхто не вірив, що
Лисенки з Косачами не рідня,— такі хороші були між ними
взаємини. [...] Мені завжди було приємно спостерігати, що такі
шановні, старші за віком і заслугами діячі, як Старицький,
Ковалевський і мій батько, ставились до молоді і такої скромної
Лесі з глибокою любов'ю і повагою. Причому це виявлялося без
зовнішніх показних ефектів, без підкресленої люб'язності, але
просто і щиро” [19, 281].

У листі Ізидори Косач-Борисової до музею знаходимо
додаткові подробиці про мешканців садиби: «...У тому флігелі
жили Тучапський і Крижанівська (відомі рев[олюційні] діячі
с[оціал] д[емократи]»² і у них певне й бували явки с[оціал]
д[емократів], а не у тому домі (на вулицю), де жила Леся і вся
наша сім'я. Ще там був зовсім уже малесенький будинок, над
„двірницькою” кімнатою була одна (чи дві?) кімнати, то там жив
наш кузен Павло Шимановський зі своєю жінкою» [5, 2]. З соціал-
демократичним рухом пов'язане й ім'я Максима Мережинського,
який на початку 900-х років „ще в студентські літа мешкав у
Косачів на Маріїнсько-Благовіщенській, 97, у Микосевій (або
гостьовій) кімнаті”, у зв'язку з чим ця оселя „певний час у

² У ґрунтовному дослідженні Алли Диви „Сподвижники: Леся Ук-
раїнка у колі соціал-демократів” (К., 2003) цей факт не згадується.

жандармських документах фігурувала як явочна квартира соціал-демократів» [1, 85–86].

На Маріїнсько-Благовіщенській, 93–97 існував своєрідний осередок дієвої свідомої української інтелігенції. Изидора Косач згадувала: «Написати Вам про всіх митців і вчених, що бували в нашій родині і в редакції „Рідного краю”, то це списати чи не всіх тогочасних видатних чим-небудь українців, бо дійсно у моїх батьків і старших сестер та брата такі широкі були знайомства, що скоріше легше можна написати, хто з якихось причин не бував у нашій хаті» [8, 3].

За згаданою адресою родина Косачів знімала квартиру з 1899 по 1909 рр., проте нині на фасаді будинку, праворуч від входу, можна побачити бронзове погруддя Лесі Українки (скульптор Г. Кальченко, архітектор А. Ігнащенко) і гранітну меморіальну дошку з написом: „У цьому будинку в 1899–1910 роках жила і працювала видатна українська поетеса-революціонерка Леся Українка”, що була встановлена в 1971 р. Коментувати сполучення слів „поетеса-революціонерка”, мабуть, немає сенсу, хоча нижче певні свідчення сучасників будуть наведені, а от вказана дата потребує уточнень. Є непоодинокі випадки, коли в літературі згадується межа перебування Лесі Українки в цій київській оселі – 1910 рік, але тут припущена як очевидна, так і прихована помилка. Востаннє поетеса зупинялася за цією адресою у 1907 р., пізніше ж мешкала її родина, однак тільки до 1909 р. Підтвердження знаходимо в листі Изидори Косач до Лесі Українки від 8 серпня 1909 р., в ньому повідомляється, що у матері в Києві нове помешкання – Маріїнсько-Благовіщенська ч. 115, п. 3 [10, 832]. Тобто, правильніше говорити, що з 1899 по 1909 рр. по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 97 мешкала родина Косачів і періодично – Леся Українка. Її перебування тут у цілому – трохи більше двох з половиною років: кінець серпня – початок вересня 1899 – 5 лютого 1900, [10]³ березня – початок травня, після 2 і не пізніше 18 вересня 1900, близько 22–24 вересня 1900 – початок

³ Дата орієнтовна, але близька до точної.

січня 1901, 5 або в наступні дні березня – [8] квітня, 7 вересня – 15 листопада 1901, 10–17 червня, близько 25 серпня – 7 жовтня 1902, 7–15 червня, близько 5 вересня (проїздом) 1903, 21 травня – [3] червня 1904, [12] вересня – 12 жовтня 1904, 8 – [10] червня, початок вересня – 10 жовтня, [27] жовтня 1905 – середина травня 1906, кінець серпня 1906 – 11 лютого 1907, [3] – 9 березня 1907 [16, 247–419].

Щодо номера квартири, яку наймали Косачі. У довідках Київського губернського жандармського управління від 1901 р. зазначена квартира № 3 [20, 151], наступного, 1902 р.,– № 2 [20, 160], 1907 р.– № 3 [20, 191–192]. Авторитетне видання М. Мороза подає № 1 [16, 247]. Тож зупинимось на варіанті: перший поверх, праворуч від сходів.

На Маріїнсько-Благовіщенську, 97 Леся Українка приїхала майже на новосілля. Позаду була складна операція хворої ноги, яку успішно зробив світової слави хірург Е. Бергман, і поетеса, відчувши значне полегшення, сподівалася на одужання. Одинадцятилітня Ізидора Косач у листі до мами, мабуть, висловила мрію всієї родини: „Якби можна було спинити час, щоб все було завжди так, як зараз, і ніколи-ніколи не мінялося – Леся і всі ми здорові і все у нас так добре” [4, 8].

Проте настрої письменниці важко назвати піднесеним. 17 серпня в Києві у постановці М. Кропивницького відбулася прем'єра першої драми Лесі Українки „Блакитна троянда”, і вже наступними днями з'являються нищівні рецензії, що на довгі роки лишили в її душі гіркий, болючий слід, хоча авторка успіху й не чекала. В. Королів-Старий згадував: «Київська неукраїнська преса аж заходилась обуренням. Прошу вас: де ж бо авторка могла знайти в світі інтелігентних людей, які б говорили на „несуществующем, малоросійським наречіі”? Чиста глупість. Не раз потому, коли здибаєш Лесю й запитаєш її: що робить, над чим працює,— бувала відповідь: „А! Пишу „чистую глупость на несуществующем наречіі!”» [3, 2].

Не на захист рецензентів, а заради історичної справедливості треба визнати, що значної кількості свідомих інтелігентів-

українців на той час годі було шукати. Маємо тому підтвердження в мемуарах Г. Лисенко [19, 280]. У щойно цитованому документі є вражаюча фраза: „...у своїй громадській праці доводилося мені здибуватись майже з усіма тодішніми українцями” [3, 2].

І, мабуть, щоб „лікуватись” роботою, Леся Українка береться перекладати, що завжди було їй легше, ніж писати власні твори. Перекладає „Ткачі” Г. Гауптмана, бо за час перебування в Німеччині, за її власним висловом, стала „гауптманісткою”. Вже 20 вересня поетеса в листі до сестри Ольги звітує: „Робота ось яка: два переклади, реферат і оповідання, крім того, переписування давнішого. Найближче реферат (про Аду Негрі і д’Аннунціо, їх громадські ідеї), бо його треба читать в Літ[ературному] общ[естві] через 1½ тижні. [...] потім буду заніматись з Дорою – ми тепер щодня „неукоснительно” занімаємось – далі з Манею Ст[арицькою], що вчить мене виразного читання, а я її франц[узської] і нім[ецької] мови, потім, може, прийде Рада читать по-укр[аїнськи], а далі треба буде читать італіянщину і дещо ладити з віршованих цитат, ну, та й блузу шитиму межи читанням та диктовками” [21, 139]. Вир кийського життя вже повністю охопив Леся.

Виступ поетеси з доповіддю відбувся на засіданні Літературно-артистичного товариства 30 вересня 1899 р. Враженнями щедро діляться на сторінках своїх мемуарів друзі та знайомі письменниці. „Добре пригадую,– писала Галина Лисенко,– як вона була заклопотана, коли готувалася до першої своєї доповіді [...] багато перекладала з італійської літератури. Я тоді вперше дізналася від Лесі про італійську поетесу Аду Негрі, вперше почула її чудові, захоплюючі вірші про долю робочого народу. Та не тільки для мене, а й для більшості відвідувачів Літературно-артистичного товариства поезія Ади Негрі, перейнята соціальними мотивами, революційними покличами, була справжнім відкриттям. [...] Це був перший публічний виступ, і він дав Лесі нових прихильників і шанувальників її таланту. Сама вона була задоволена результатами свого реферата й згодилася виступити ще з подібними доповідями” [19, 282–283].

„Що, справді, відбувалось у той вечір? – згадував Всеволод Чаговець. – На кафедрі стояла змучена недугою 28-літня дівчина, яка кидала в аудиторію ідеї і мислі, гідні голови мудреця і філософа. Вона виявила таке багатство всесторонньої культури, котрому позаздрив би усякий професор. Вона цитувала Бодлера і Кардуччі, Леопарді і Шекспіра, Бернса і Барб'є, посилалась на Льва Толстого і Верлена не забуваючи і рідного Шевченка. Вона називала твори світової культури і світового мистецтва, начебто в її робочій кімнаті були зібрані скарби музеїв усього світу. Історію і долю народів вона освітлювала так, начебто ідеї історичного матеріалізму були їй глибоко відомі. [...] Але історик, мислитель і філософ-соціолог не заглушала в ній поета, котрий легко і вірно пропонував увазі слухачів вірші любимі Негрі в перекладі, що вартий оригіналу [...] Ми слухали з глибоким хвилюванням. Не дивлячись на тихий голос, слово Лесі Українки дихало великою внутрішньою експресією і переконливістю. На кінець доповіді хворобливий рум'янець, що окрашував воскове обличчя, говорив за те, що фізичні сили доповідача почали підупадати. А думка, міцна, сильна, образна, продовжувала бурувати джерелом. Дружні аплодисменти і букети осінніх квітів були виявом почуттів, пережитих вдячною аудиторією. Культурне і політичне значення цього вечора було величезне” [19, 297].

Робота в Літературно-артистичному товаристві в 1899–1901 рр. дала можливість розкритися літературознавчому талантові письменниці. Об'єктами її досліджень стали новітні літературні процеси в Західній Європі та в Україні. Пригадаймо, що прагнення дати можливість українському читачеві ознайомитися з шедеврами світової літератури підштовхнуло членів гуртка „Плеяда” ще на десятиліття раніше взятися за їх переклади, і необхідний перелік складала саме Леся Українка. Тепер цей задум сформував інший напрямок її діяльності.

Крім вказаної доповіді на тему „Два напрями в новітній італійській літературі”, яку Леся Українка прочитала 30 вересня 1899 р., вона підготувала і виголосила реферати „Малоросійські письменники на Буковині” – 9 грудня того ж року і „Про основні

мотиви в творчості Г. Гейне” – 23 березня 1900 р. Ще одне дослідження Лесі Українки – реферат „Современная общественная драма” – прочитала на вечорі Літературно-артистичного товариства 3 жовтня 1901 р. Марія Старицька.

Олена Пчілка писала: „Ці вечірки мали великий вплив на молодь, бо вона тут головно й виховувалась: це було тоді єдине в Києві товариство прогресивного напрямку” [18, 36].

На основі доповідей було підготовлено шість літературно-критичних статей для петербурзького журналу „Жизнь”: „Два направления в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д’Аннунцио)”, „Малорусские писатели на Буковине”, «Новые перспективы и старые тени („Новая женщина” западно-европейской беллетристики)», „Заметки о новейшей польской литературе”, „Михаэль Крамер” та „Современная общественная драма”. Дві останні не були надруковані в зв’язку з закриттям журналу цензурою. „Сі статті, надзвичайно солідно і літературно написані, цікаві кожному й сучасному читачеві,— писала Л. Старицька-Черняхівська.— Прийняла вона на себе сей відділ, власне, для того, щоб мати свій власний певний заробіток. Хоч батьки Лесі Українки і були заможні люди, але їй муляло те, що вона не має своїх власних зароблених грошей. Пам’ятаю той момент, коли Леся прийшла до нас похвалитись своїм зарібком,— се був перший гонорар Лесі Українки після п’ятнадцятилітньої літературної праці” [19, 409].

Однак не покидала Лесю Українку й поетична муза. У згаданий період були написані поезії “Impromptu” („Когда цветет никотиана...”), „Як я люблю оці години праці”, два вірші циклу „Єврейські мелодії”: „Як Ізраїль діставсь ворогам у полон” та „Іереміє, залізний пророче в залізнім ярмі!” (1899); “Ein Lied ohne Klang” („Якби мої думи німіі...”), „Якби оті проміння золоті...”, „Саул (Монолог)”, „Завжди терновий вінець...”, „Чи пам’ятаєте, коли я говорила...”, „Хотіла б я уплисти за водою...”, здійснила переклад українською і російською мовами поезії Г. Гейне „Enfant perdu” („Стояв на чатах я в війні за волю...”, „Забытый пост я в битвах за свободу...”) (1900). Восени того ж року була написана

низка особливих інтимних поезій, пов'язаних з почуттями до С. Мержинського, які поетеса так і не надрукувала за життя: „Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами...”, „Все, все покинуть, до тебе поинуть...”, „Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти...”, „Скажи мені, любий, куди мої сльози поділись”, „Я бачила як ти хилився додолу...”, „То, може, станеться і друге диво...”

Восени 1901 р. Леся Українка підготувала до друку збірку поезій „Відгуки”, що побачила світ у Чернівцях наступного року.

Дієва участь у суспільному житті Києва 1899-1900 рр. додає енергії, темп життя ніби прискорюється, виникають нові проекти. На цій хвилі письменниця пише заяву до Товариства російських драматичних письменників й оперних композиторів з проханням прийняти в члени [20, 145–146].

Навесні 1900 р. відомий український художник Іван Труш на замовлення НТШ малював портрет Лесі Українки в приміщенні Міського музею старожитностей і мистецтв по вул. Олександрівській (нині – Національний художній музей по вул. Грушевського). К. Квітка вважав оригінал портрета Лесі Українки, що „опинився у митрополита Шептицького” (для замовника художник виготовив копію), дуже вдалим, хоча зазначав, „що тоді вираз Лесі був виключно втомлений, бо взагалі під час пробувань у Києві вона дуже томилася широким громадським життям. Під час сеансів вона спеціально томилася, тим більше, що сі сеанси, на бажання п. Труша, відбувалися задля гарних умов освітлення в будинку Київського городського музею – ходити туди було далеко, будинок був свіжозбудований, холодний і невисохлий” [19, 223–224].

Восени 1899 р., відчувши, що хвороба відступила, Леся Українка поринає у культурно-мистецьке життя Києва. У жовтні вона відвідала виступ піаніста Йосифа (Юзефа) Слівінського, що давав концерти з нагоди 50-річчя з дня смерті Шопена в залі Купецького зібрання, і виставу „Отелло” В. Шекспіра з Мюне Сюллі в головній ролі в Новому театрі Соловцова; в листопаді – концерт піаністки А. М. Єсипової і скрипаля Л. С. Ауера; у січні

1900 р. була на виставі за п'єсою Г. Ібсена „Нора” в Новому театрі Соловцова і, не зважаючи на карантин через хворобу сестер, змогла втриматись, щоб не послухати концерт піаніста Альфреда Рейзенауера, після якого відкрила для себе повноту спадщини Моцарта; у березні відвідала постановку драми А. Доде „Борьба за жизнь”, яку ставили в Літературно-артистичному товаристві.

Проте найцікавіші мистецькі програми наступних сезонів лишилися поза увагою Лесі Українки, вона неймовірно тяжко переживала хворобу і втрату коханого Сергія Мержинського. Лише один раз він гостював у Косачів на Маріїнсько-Благовіщенській у квітні 1900 р., вже восени того ж року з Мінська почали надходити тривожні звістки про його стан здоров'я, які швидко набували трагічного характеру. Тяжкі думки часом ставали рядками поезій... Усередині жовтня Леся Українка прийняла рішення (лист до сестри Ольги): «Я думаю, що таки поїду, хоч би мені прийшлося для сього більше енергії потратити, ніж я потратила її за все своє життя. Нехай навіть се буде „жертва непотрібна”, але я найбільш люблю приносити іменно такі жертви на алтар дружби,— в сьому логіки мало, признаю, але що робить, се факт» [21, 187–188]. „Як тепер часто всі говорять про те, що ось я тепер здорова і що се мусить мені бути дуже ново і приємно. Якби вони знали, що бути здоровою тільки самій для мене нічого не варт. Не радує, зовсім не радує мене моє здоров'я!..” [21, 196].

Після гіркої втрати на початку березня 1901 р. поетеса знову повертається до Києва, украй знесилена морально і фізично. На дев'ятий день по смерті С. Мержинського вона пише листа О. Кобилянській: „Хвороби жадної не маю, та голова на плечах наче не моя, не слухають мене руки і дуже неохоче беруться до роботи. Нічого мені не хочеться, нічого мені не треба, я примушую себе хотіти і вмовляю, ніби те чи інше потрібне мені”, і, мабуть, шукаючи порятунку від самої себе, розмірковує про бажання відвідати Буковину: „Се дивно: я втомлена і розбита, а проте щось мене жене в світ, кудись так, де я ще не була ніколи, далі, далі, все далі...” [21, 216–217]. Вже наступного місяця вона вирушила до Львова, Чернівців, Кимполунга, Вижниці, Буркута...

У наступні три роки Леся Українка затримувалася в Києві ненадовго.

Своєрідний підсумок 1899–1901 рр. знаходимо в спогадах К. Квітки: «Минуло майже три роки в гуртковому київському житті, повному дрібної сутолоки і дуже втомному для Лесі, – за ці роки майже нічого не було написано „для вічності”» [19, 246]. Думається, він міг би бути не настільки категоричним. Поруч, у цій же статті, К. Квітка, коментуючи випадки втрати інтересу Лесі Українки до певних тем, писав: „Може, через те ми позбавлені навіки багатьох незвичайної цінності перлин, але, з другого боку, се й рятувало її від надмірного виснаження” [19, 244]. Проекція цього вислову здається прийнятною і в підсумовуванні творчих здобутків київського періоду: якби поетеса часом не мала „тих рятівничих пауз у творчості, які давали їй певний відпочинок” і, додамо, можливість накопичити нові враження, знання, ідеї, то „вона згоріла б у пломені свого натхнення ще раніше, ніж се сталося” [19, 245].

Географія подорожей поетеси на початку ХХ ст. суттєво розширилася: Мінськ, Петербург, Дерпт, Рига, Буковина, Італія... Проте вона знову і знову з великою радістю, часом змішаною з тривогою, болем і втомою, поспішає до кола рідних і друзів, що чекають на неї в Києві. «Одного року, повернувшись з Грузії, було це десь в 1905 році, – згадувала Галина Лисенко, – Леся з порога, прямо з порога схвильовано мовила до тата: „Миколо Вітальовичу, скучила я на цій чужині, заграйте мені, прошу Вас, щось такого, щоб серце моє чуло, що я вже дома”. І тато відкладав всяку нагальну роботу, сідав за рояль „Блютнер”, віддавався весь, щоб зробити Лесі приємне, і тихо виринала, неначе з самого серця мого батька, прекрасна мелодія „Ой там у Борисполі”, Леся так слухала, а вона уміла слухати, що здавалось, уся злилася і потонула в хвилі цих чарівних звуків. [...] І ми бачили, як приємно було батькові почути похвалу від Лесі, яку він вважав тонким цінителем музики і мистецтва взагалі» [11, 12].

Наступний значимий період перебування Лесі Українки в Києві – осінньо-зимові періоди 1905–1906 та 1906–1907 рр. Ревю-

люційна хвиля, що прокотилася царською Росією, не оминула й Київ. В Україні почався процес національного піднесення, з'явилась довгоочікувана можливість відкрито жити українським життям. Загальний підйом у колах інтелігенції захопив і Лесю Українку. З великим ентузіазмом вона приєдналася, зокрема, до роботи культурно-просвітницького товариства „Просвіта”. Леся та її сестра Ольга входили до правління товариства й опікувалися створенням універсальної публічної бібліотеки, щедро витрачаючи весь свій потенціал для справи духовного відродження нації. Але департамент поліції усунув поетесу від цієї справи, мотивуючи тим, що вона є особою політично неблагонадійною.

Леся Українка знаходить інші форми просвітянської роботи. В її листі до матері читаємо: «„Просвіта” наша все-таки „не унывает”, оце зараз піду та будемо виробляти план ряду публічних рефератів і писати прошеніє про дозвіл української початкової школи”» [22, 177]. З мемуарів Г. Лисенко: „...Пригадується мені період 1905–1906 років. У Росії був голод. Скрізь улаштовувались вечори, лотереї по збору коштів для голодних. Я вирішила влаштувати платний Шевченківський вечір своїми молодими силами і звернулася до Лесі з проханням скласти програму декламацій і бути репетитором та режисером; вона охоче згодилась, хоч почувалась нездорово і збиралась їхати на серйозну операцію. Майже вся підготовка до цього вечора проходила в помешканні Косачів. Тут же збирався і хор, що готувався під диригуванням Климента Квітки. Завдяки наполегливості Лесі вечірка вдалася на добре, збір грошей був гарний – більше 100 карб. було здано в комітет по збору коштів. Лесі всі дякували” [19, 286–287].

У протоколі засідання шкільно-лекційної комісії товариства „Просвіта” 1907 р. зазначено: «Член комісії Леся Українка згодилася прочитати два реферати на оці теми: „Роль юрби в сучасній белетристиці” і „Народницький театр на Заході і в нас”» [20, 196].

В цей період у власній творчості Лесі Українки частіше й гостріше зазвучали соціальні мотиви. У листі до А. Кримського

від 16 листопада 1905 р. вона писала: «Тим часом в поезії я тепер обдарована несподіваною гармонією настрою моєї музи з громадським настроєм (се далеко не завжди бувало!). Мені якось не приходиться навіть нагадувати сій свавільній богині про її „громадські обов’язки”, так обмарив її суворий багрянець червоних корогов і гомін бурхливої юрби» [22, 138–139]. На наш погляд, вдало окреслює генетику цих почуттів Лесі Українки Олександр Моргун: „...Приваблювала Лесю до соціалізму героїка цього руху, революційність його і особливо страждання і жертвенність фанатичних борців за соціалізм. [...] Почувалось, що з контрасту фізичної немочі, несили і завзятости, зі схильної до протесту і боротьби вдачі, властивої родині Драгоманових, виникав революційний патос настроїв і творчости Лесі. Зміст і напрямок патосу Лесі визначався з впливів родинного і громадського оточення і в помітній мірі – М. Драгоманова з його радикалізмом, соціалізмом, європеїзмом і байдужістю чи ворожнечею до церкви і віри. [...] Ще сильніше й голосніше на лірі і в душі Лесі Українки лунала любов до України, порівнюючи з якою меркнув світ радикально-матеріалістичного соціалізму, що так не пасував до її шляхетної вдачі і благородної мрійности” [15, 12–13].

Поступово з новими соціальними порухами руйнувався революційний романтизм, особливих переосмислень потребували криваві події початку 1905 р. Знов-таки у О. Моргуна: «Ті ж „правди-істини”, перейняті ворожістю, злістю, що навалювались на нас з емігрантської Швейцарії, з соціалістичної міщанської Європи, з російських радикальних редакцій, не задовольняли, а тривожили злобністю, багряними привидами чварної боротьби, провокацією низьких інстинктів. Замість ідеалістичних – любови, слави і чести – підсовували матеріалістичне корито з соціалістичними ковбасками, як нагороду за перемогу в класовій боротьбі. І помітно на око – група ідеалістів, відданих культу України, що спочатку переважала й панувала, то все більше затьмарювалась” [15, 14]. „Спостерігаємо чимало спроб прикрасити іменем Лесі Українки ту чи ту соціалістичну вивіску і

убгати Лесю Українку в узенькі партійні рамки. Звертаюся до безпосередніх вражінень і спостережень, що стосуються до часу 1896-8 рр. Пригадую, коли І. Стешенко розпочав організацію української соціал-демократичної партії, то рішуче підкреслював неприпустимість втягувати до партії Лесю Українку з огляду на тяжку недугу її, а також з необхідности зберегти її для поетичної творчости, як високо-цінного, талановитого репрезентанта української літератури. І як би я не напружував свою пам'ять, не пригадую, щоб Леся тоді була членом української соціал-демократичної партії; проте не можна заперечувати захоплення її соціалізмом, як протестом проти соціальної неправди, експлуатації та пригнічення трудящих” [15, 12].

Отже, в житті Лесі Українки період 1905–1907 рр., на нашу думку, був періодом глибоких роздумів, осмислення результатів революційних поривань, усвідомлення реалій, які відбувалися на її очах, аналізу сутності і значення революцій в історії людства, а ще – безлічі добродійних просвітницьких діянь для свого народу.

Наприкінці 1905 р. було написано поезію „Ось уночі пробу-дились думки...” і завершено роботу над драматичною поемою „В катакомбах”; у 1906 р. створено кілька сатиричних віршів: „Казка про Оха-чародія”, „Веселий пан”, „Казочка про край царя Гороха”, „Практичний пан”, „Пан народовець”, „Пан політик” (частина їх була опублікована в журналі „Шершень” під криптонімами „Лука” – Л. Ук(раїнк)а та „Л. У.”); закінчено статтю „Утопия в беллетристическом смысле” (перший варіант праці „Утопия в беллетристиці”) та драматичний діалог „В дому роботи, в країні неволі”, написано перші 2½ акти драми „Руфін і Прісцілла”, поезії „Легенда”, „Пророк (З біблійних мотивів)”, „Жіночий портрет”, „Не хутко се буде... Чи й буде, чи ні?..”, здійснено кілька перекладів.

До 1905–1907 рр. гіпотетично віднесено і роботу над рядом недатованих творів: поезією „Légende des siècles” („Здавен, було, марю...”) та оповіданнями „Помилка (Думки арештованого)”, „А все-таки прийди! (Утопічна фантазія)”, „Очі”.

Певна частина творів, написаних Лесею Українкою, лишається невідомою. Оксана Стешенко згадувала: «Мій чоловік (Ів. Стешенко) брав найактивнішу участь у виданні журналу „Шершень” – був його фактичним редактором. [...] Редакція завжди збиралася в нашому приміщенні (Караваївська, 43). Тут же часто складалися гуртом і різні дотепи: анекдоти, листування з читачами, оголошення для наступних номерів тощо. Леся часто була на цих нарадах; немало і її дотепів і анекдотів надруковано в „Шершні”, але тому, що вони всі не підписані, на жаль, важко встановити, які саме належать її перу» [19, 330].

Про інший аспект діяльності поетеси в цей період написав Михайло Микиша, що був не тільки учнем школи М. Лисенка, але й певний час, через матеріальні нестатки, мешкав у будинку Лисенка в одній кімнаті з його сином Остапом, тобто став сусідом Косачів (переклад з російської – *І. Ш.*): «Сама Леся Українка, М. В. Лисенко і Олена Пчілка [...] проводили велику громадську роботу і часто влаштовували дитячі ранки і концерти в Народному домі по Бульварно-Кудрявській вулиці, в яких і я брав участь. Завдяки цьому мені часто доводилося зустрічатися з Лесею Українкою не тільки в домі „дяді Колі”, як називала Леся М. В. Лисенка, але і в її квартирі, що була поруч в будинку № 97 по нинішній вулиці Саксаганського. Дуже часто, готуючи концерт, Леся Українка допомагала мені, акомпонуючи всю програму концерту» [14, 2].

„Треба мати на увазі,– писав Остап Лисенко в листі до музею,– що в ті давні часи, за царату, всякі шанування видатних діячів України, не говорячи вже про Шевченка, не могли мати місця, особливо це стосувалося дитячого оточення, бо офіційна влада намагалась вбити нац[іональні] почуття в першу чергу у дітей” [13, 1].

„Поміж своєю літературною і громадською працею,– згадувала Ізидора Косач-Борисова,– Леся завжди знаходила час приділити увагу і нам, своїм молодшим сестрам і братові. У мене, наприклад, першою учителькою музики, а також і французької мови була Леся. Ту науку під Лесиним керівництвом я й досі

згадує з вдячністю, так вона вміло провадила її, така лагідна, бадьора, часто навіть весела, так терпеливо ставилася, коли я чогось одразу не могла виконати, хоч вимагала великої пильності і досягала гарних наслідків. А коли від'їздила і жила далеко від родини, то завжди у неї був інтерес до кожного з нас" [4, 8].

Загальновідомо, що влітку родина Косачів і їхні друзі часто відпочивали в Колодяжному чи Зеленому Гаю, однак приємне місце для невеликого перепочинку на природі було і під Києвом. Родина М. Лисенка з року в рік виїжджала на дачу у Китаїв, за п'ять кілометрів від міста. Остап Лисенко згадував: «Пам'ятаю літературні і музичні вечори у Китаєві [...] На цих вечорах часто бувала мати Лесі Українки – Ольга Петрівна Косач (Олена Пчілка). Приїжджала і сама Леся. І тоді до пізньої ночі точились розмови. Батько охоче „звітував” перед друзями, виконуючи свої нові твори, потім наставляла черга Старицького. Леся називала такі вечори „змаганням музики і літератури”. То були незабутні вечори. І досі бачу низенький дерев'яний ганок, великий стіл, застелений старовинною скатертиною, таський самовар, який, мабуть, прослужив не одному поколінню. Лампа ледь-ледь освітлює зосереджені обличчя. І все навколишнє, потопаючи в густосиній темряві, здається таємничим, фантастично казковим» [12, 18–19].

Більшість творів, опублікованих за життя поетеси, побачили світ у Західній Україні, але поодинокі видання з'явилися і в Києві: стаття „Два направления в новейшей итальянской литературе” – в „Иллюстрированном сборнике Киевского литературно-артистического общества” (1900); 14 поезій увійшли до книжки „Вік (1798–1898)” (видання 1900 і 1902 рр.); у 1903 р. в альманасі „Дубове листя” були опубліковані „Єгипетські фантазії”, вийшли окремою збіркою „Дитячі гри. Пісні й казки з Ковельщини, Лущини і Звягельщини на Волині. Зібрала Л. Косач. Голос записав К. Квітка”. У 1904 р. побачило світ друге видання збірки „На крилах пісень”, щоправда, з цензурними купюрами; дві поезії надруковані в збірнику „На вічну пам'ять Котляревському”. В 1905–1906 рр. видано значну кількість творів великих та малих

форм. Журнал „Киевская старина” надрукував оповідання „Приязнь” (1905); драматичні твори „В дому роботи, в країні неволі”, „Три хвилини”, стаття „Утопія в белетристиці”, переклад поезії „Маврський король” (з Г. Гейне) та статті Ф. Феґі „Справа ірландської мови” – журнал „Нова громада” (1906); шість сатиричних поезій – журнал „Шершень” (1906); три окремі видання книги „Розвага. Український декламатор...” (1905, 1906, 1908) включили 20 творів⁴ Лесі Українки, а близькі за задумом книжки „Досвітні огні. Збірка поезій й прози до читання й декламації” (видання 1906 і 1908 рр.) – 21 твір; до книги „Українська муза. Поетична антологія. Од початку до наших днів” увійшло 25 найкращих творів Лесі Українки; переспів з Ади Негрі „Смутної провесни” був надрукований у журналі „Рідний край” (1907).

Нагадаємо, що з 1908 р. головним редактором часопису „Рідний край”, а також першого на Наддніпрянській Україні журналу для дітей „Молода Україна” стала Олена Пчілка, і їх редакція, власне, містилася в оселі Косачів по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 97. Природно, що на сторінках цих видань зустрічаємо твори Лесі Українки.

Поданий у 1905 р. для цензури збірник Лесі Українки і М. Славинського „Ліричні співанки, поеми і балади” за життя письменниці так і не був надрукованим.

Очевидно, що перебуваючи в Києві, Леся Українка тією чи іншою мірою опікувалася виданням власних творів.

Однією з останніх подій, що відбувалася за участю Лесі Українки на Маріїнсько-Благовіщенській, 97 і увійшла в історію, був масовий арешт представників передової української інтелігенції в ніч з 17 на 18 січня 1907 р., в тому числі й самої поетеси. Вона свого часу детально описувалася, шоправда, з відповідними радянській добі наголосами, і, думається, не потребує спеціального коментарю. Докладно цей епізод викладено у спога-

⁴ Власне, найменувань творів, бо кожне наступне видання повторювало значну кількість творів, що друкувалися в першому, і додавалося 2-3 нових. Це ж стосується і збірників „Досвітні вогні” та „Вік”.

дах І. Косач 1967 р. [19, 307–309], більш стислий варіант маємо в її листі від 15 березня 1964 р., процитуємо лише його фрагмент: «Цей арешт не мав жодного відношення до арешту членів групи С[оціал] Д[емократів] [...]. Арешти в „укр[аїнську] ніч” були внаслідок доносу якогось співробітника чорносотенної газети „Киевлянин”, який написав, що „мазепинці” українці збираються „отторгнуть Малороссію от Россії”, що в цьому „заговорі” такі-то особи. І „особи” були ото й арештовані» [9, 4].

У Києві, в середу, 25 липня 1907 р., у Вознесенській церкві на Деміївці (збереглася донині) Леся Українка обвінчалася з Климентом Квіткою (мешкали в родині Карпових по вул. Великій Підвальній, 32), і через кілька днів молоде подружжя вирушило до нового місця проживання, до Криму. Мабуть, у ці липневі дні Лариса Косач востаннє заходила до будинку, де мешкали рідні, по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 97. Родина ж Косачів наймала його до 1909 р., а після смерті Петра Антоновича Косача (2 квітня 1909 р.) невдовзі змінила помешкання.

У 1920 р. будинок було націоналізовано, і він використовувався за різним призначенням (тут містилися комунальні квартири, різні установи, навіть дитячий садок). За постановою Ради міністрів УРСР від 11 квітня 1960 р. у ньому створено Літературно-меморіальний музей Лесі Українки, який відкрився для відвідувачів через два роки; з 1987 р. він є складовою частиною Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького.

В 1986–1990 рр. у меморіальному будинку проведено ґрунтовні ремонтно-реставраційні роботи із заміною дерев’яних перекриттів на залізобетонні, відновленням первісного планування у меморіальній частині будівлі, збереженням первісного вигляду парадної сходової клітки, частковим відтворенням ліпного оздоблення на зразок автентичних фрагментів, реконструкції приміщень.

У день народження поетеси, 25 лютого 1991 р., відвідувачі вперше увійшли до експозиції меморіальної квартири, яка набула майже такого ж вигляду, який мала за часів, коли в ній мешкали Косачі. Джерелом наукової реставрації послужили архівні доку-

менти, спогади, епістолярна спадщина родичів і друзів поетеси, фотознімки, проте чи не найціннішими стали листи-спогади наймолодшої сестри Лесі Українки – Ізидори Косач-Борисової. Вони містять докладний опис інтер'єру та план розташування меблів, численні детальні розповіді про речі, якими користувалися в родині, історії їх придбання чи виготовлення, відомості про подальшу долю і т. п. Це дало можливість скеровано заповнити експозиційний простір речами, що належали Лесі Українці та її близьким, підібрати відповідні меблі та ужиткові предмети тієї епохи. Крім того, науковці одержали ще й неоціненні свідчення людини з найближчого оточення поетеси, безліч подробиць і фактів з родинного життя Косачів, їх родичів і друзів, що з дивовижною точністю збереглися в її пам'яті. «Я сама,– писала Ізидора Петрівна,– коли про когось чи щось згадую, то говорю і пишу тільки те, що знаю і пам'ятаю як було дійсно, не міняючи нічого (навіть дрібниць), а коли не можна сказати правди, то мовчу, ніколи не вставляю ніяких пояснень, щоб тее давно минуле зробити „созвучным эпохе” теперішній» [7, 4].

Багате підґрунтя дало можливість у 1996 р. відкрити сім залів суттєво оновленої літературної експозиції (другий поверх музею), яку побудовано на прижиттєвих матеріалах поетеси.

З великою довірою і щирою надією відкриваючи для музейних працівників той далекий світ, у якому жила поетеса, Ізидора Косач писала: „...Нам однаково хочеться, щоб Музей Лесі Українки був якомога кращий” [6, 4]. Сподіваємося, що це вдалося.

Література

1. Діба А. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів.– К., 2003.
2. Звід пам'яток історії та культури України.– Київ.– Кн. I, ч. II.– К., 2003.
3. Королів-Старий В. Спогади про Лесю Українку / Машинопис Міщенко Л.– Фонди Київського літературно-меморіального музею Лесі Українки (далі – Фонди КМЛТУ).– КН-5438, А-1155.

4. Косач-Борисова І. Леся Українка в оточенні близьких – родини – друзів: Спогади. 1963 р. Авторизований машинопис.– Фонди КМЛҮ.– КН-8708, А-1967.
5. Косач-Борисова І. Лист до музею від 21 серпня 1963 р.– Фонди КМЛҮ.– КН-411, А-292.
6. Косач-Борисова І. Лист до музею від 28 грудня 1962 р.– Фонди КМЛҮ.– КН-411, А-294.
7. Косач-Борисова І. Лист до музею від 19 серпня 1964 р.– Фонди КМЛҮ.– КН-411, А-281.
8. Косач-Борисова І. Лист до музею від 6 січня 1964 р.– Фонди КМЛҮ.– КН-411, А-297.
9. Косач-Борисова І. Лист до музею від 15 березня 1964 р.– Фонди КМЛҮ.– КН-1362, А-366.
10. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості.– Нью-Йорк, 1970.
11. Лисенко Г. Мої спогади / Автограф.– Фонди КМЛҮ.– КН-1211, А-105.
12. Лисенко О. Про Миколу Лисенка: Спогади сина.– К., 1957.
13. Лисенко О. Лист до музею.– Фонди КМЛҮ.– КН-1205, А-99.
14. Микиша М. Ф. Мои воспоминания о Лесе Украинке / Автограф.– Фонди КМЛҮ.– КН-1209, А-103.
15. Моргун О. На провесні то було... (Спогади про Лесю Українку) / Машинопис.– Фонди КМЛҮ.– КН-9256, А-2118.
16. Мороз М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки.– К., 1992.
17. Проект-програма регенерації території Музею видатних діячів української культури в м. Києві.– Т. II, кн. I.– К., 1993.
18. Пчілка Олена. Автобіографія // Пчілка Олена. Оповідання.– Х., 1930.
19. Спогади про Лесю Українку.– К., 1971.
20. Українка Леся. Документи і матеріали.– К., 1971.
21. Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т.– Т. 11.– К., 1978.
22. Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т.– Т. 12.– К., 1979.

Shchukina I. 97 Mariinsko-Blagovischenska Str. Kyiv House of Lesya Ukrainka.

The paper concerns the period of Lesya Ukrainka's live connected with the apartment in 97 Mariinsko-Blagovischenska Str., where Kosach family lived in 1899–1909, and where the museum is located now. The main events of that period, the poetess's literary works and public affairs, the range of her

interests, and also the information about family friends, who lived in the neighborhood, the building and its landlord, and also assemblage the museum exhibition are considered.

Key words: Kyiv, Mariinsko-Blagovishchenska Str., Kosach family, building, museum, poetry, essay, memoirs.